

ظرفیت‌های فضای مجازی در ارتقای باورهای دینی نوجوانان

مریم باقری^۱

چکیده

فضای مجازی؛ مجموعه‌ای از ارتباطات درونی انسان‌ها از طریق رایانه و وسایل مخابراتی، بدون در نظر گرفتن جغرافیای فیزیکی است. پدیده‌ایی نوظهور در عصر حاضر که یکی مهم‌ترین و پردغدغه‌ترین مباحث روز جامعه را دربرگرفته است به طوری که بسیاری از مسائل مهم زندگی نوجوانان و جوانان به بود و نبود صفحات مجازی گره خورده است. اکنون که فضای مجازی با گستردگی و ویژگی‌هایی منحصر به فرد، تمام شئون فردی و اجتماعی و دینی زندگی انسان‌ها را تحت تأثیر قرار داده و فرصت‌هایی بی‌نظیر و تهدیدهایی نرم و مخرب را به همراه آورده است، نوشته حاضر در پی آن است که ظرفیت‌های فضای مجازی در ارتقای باورهای دینی نوجوانان بررسی نماید تا تکلیف و وظیفه نسل جوان در برخورد و استفاده درست از فضای مجازی و اتفاقات آن روشن گردد و اندیشه و فکر خود را از گزند اخبار و حوادث دروغین، شبه‌آور و ... محفوظ بدارد و در ادامه سبب تقویت باورهای دینی گردد. مقاله حاضر با روش کتابخانه‌ای و رویکردی توصیفی و با هدف بیان ظرفیت‌های فضای مجازی در ارتقای باورهای دینی نوجوانان به این نتیجه رسیده است که: می‌توان با بسترسازی مناسب بهترین بهره را از فضای مجازی برد فلذا؛ با مواجهه منطقی و آگاهی بخشی از مضرات و فایده‌های فضای مجازی، می‌توان از فتنه‌ها و دسیسه‌های دشمنان در فضای مجازی جلوگیری و در ادامه به تقویت باورهای دینی پرداخت.

کلید واژه:

فضای مجازی، باور دینی، ظرفیت، نوجوانان

۱- طلبه سطح دو، حوزه الزهرا سلام الله و علیها

مقدمه

فضای مجازی یکی از پدیده‌های نوظهور در عصر حاضر، از مهم‌ترین و پردغدغه‌ترین مباحث جامعه به شمار می‌آید. فرصت‌ها و تهدیدهای حاصله و همچنین برخورداری از جذابیت و سهل‌الوصول بودن فضای مجازی باعث شده است که شاهد تأثیرات فوق‌العاده این فضا بر اندیشه، افکار و شکل‌دهی نوعی سبک زندگی جدید باشیم. فضای مجازی دارای منافع و مضرات بی‌شماری می‌باشد و می‌توان با استفاده از فرصت‌های آن، مفاهیم اسلامی را در سطح گسترده ترویج کرد. بنابراین باید زمینه‌ی استفاده‌ی صحیح از این فضا فراهم شود و نباید فضای مجازی به صورت رها و غیرقابل کنترل باشد چرا که در این رابطه آسیب‌های جدی وجود دارد که ضروری است ریشه‌ی این آسیب‌ها و خطرهای بر همگان علی‌الخصوص قشر جوان جامعه روشن گردد و از آن جایی که مخاطب اصلی فضای مجازی جوانان هستند، فلذا؛ با توجه به اهمیت تأثیرپذیری فضای مجازی در توسعه و شکل‌دهی اندیشه و افکار جوانان و نیز تأثیر در جوامع امروزی باید با فضای مجازی آگاهانه و علمی برخورد کنیم، همانطور که مقام معظم رهبری آیت الله خامنه‌ای با توسل بر آیات قرآنی مکرراً جوانان عزیز را از فواید و مضرات فضای مجازی بر روح اندیشه و افکار آنان آگاه کردند و توصیه‌هایی را نیز در استفاده از فضای مجازی فرمودند.

گرچه در قرآن از بحث فضای مجازی به دلیل نوپدید بودن آن سخن به میان نیامده، اما می‌توان از میان آیات الهی به کلام‌هایی از خداوند اشاره کرد که به مسائل پیرامون این مقوله اشاره دارد. چیزی که امروز به عنوان فضای مجازی معروف شده، در اصل حقیقت است، حقیقتی که هم می‌تواند سازنده باشد و باشد و هم تخریب‌گر؛ اما با توجه به این که بانیان اصلی این فضا مجازی هدفشان تخریب اندیشه، فرهنگ و مذهب می‌باشد، کار در این زمینه را مشکل و پیچیده نموده و فعالیتی مضاعف می‌طلبد. وجود چنین اهمیتی ما را بر آن داشت تا به بررسی مستندات قرآنی پیامدهای فضای مجازی بر اندیشه جوانان با توجه با آثار مقام معظم رهبری بپردازیم.

حال سوال این است که: فضای مجازی تا چه حدی ظرفیت لازم برای تقویت باورهای دینی نوجوانان را در دارد؟ از تأثیرات فضای مجازی در بین جوانان می‌توان به مواردی همچون؛ نشر افکار باطل در بین جوانان، ایجاد سطحی‌نگری در جوانان، اشاعه فحشا با هدف تهاجم به تفکرات شیعی جوانان و ... اشاره نمود، اما با این حال از همین فضا می‌توان به تقویت باور دینی نوجوانان نیز پرداخت که قدم اول آن شناخت درست و اصولی از ظرفیت فضا مجازی در این راستا می‌باشد. در رابطه با

فضای مجازی کتابی با عنوان حقیقت مجازی از محمد حسین سیاح طاهری نوشته شده است و نیز مقالاتی چون، اخلاق مجازی نوشته خدیجه حسن بی‌زاده، اعتیاد به اینترنت و موبایل نوشته فرود حمیدیان و اعتیاد به اینترنت از دیدگاه روانشناسی نوشته فاطمه بیدی و حسین کارشکی اشاره نمود در این نوشتار سعی خواهیم کرد به صورت مدوّن به بررسی ظرفیت های فضای مجازی در ارتقای باورهای دینی نوجوانان تا به یک اصول و راهکاری جامع و مفید برسیم.

مفهوم فضای مجازی

فضای سایبر یا فضای مجازی عبارت است از؛ مجموعه‌ای از ارتباطات درونی انسان‌ها از طریق رایانه و وسایل مخابراتی بدون در نظر گرفتن جغرافیای فیزیکی است. تعریف دیگری از فضای مجازی عبارت است از محیط الکترونیکی واقعی که ارتباطات انسانی به شیوه‌ای سریع، فراتر از مرزهای جغرافیایی و یا ابزار خاص خود، در آن زنده و مستقیم روی می‌دهد. فضای مجازی را می‌توان برای توصیف تمام انواع منابع اطلاعاتی موجود شده از طریق شبکه‌های رایانه‌ای به کار برد، در حقیقت فضای مجازی نوع متفاوتی از واقعیت مجازی و دیجیتالی است که توسط شبکه های رایانه ای هم پیوند تامین می‌شود که با اندکی مسامحه می‌توان آن را مترادف با شبکه جهانی اینترنت دانست.^۱

فضای مجازی به جهت محتوایی که در آن قرار دارد، فضای اطلاعات نیز نامیده می‌شود. در واقع از جهت نرم افزاری این فضا، چیزی جز داده و اطلاعات نیست و از این رو فضای مجازی انبانی از اطلاعات گوناگون است که یا ذخیره شده‌اند یا در حال آمد و شد هستند. بر همین اساس برخی در تعریف فضای مجازی گفته‌اند که این فضا ناظر به همه منابع اطلاعاتی قابل دسترس در شبکه های رایانه‌ای است.^۲ در این تعریف، پایه‌ی شناخت فضای مجازی، منابع اطلاعاتی است و دور نیست که بتوان فضای مجازی را فضای منابع اطلاعاتی دانست. در واقع واژه‌ی «جامعه اطلاعاتی» بیشتر ناظر بر این جنبه مهم از فضای مجازی است که در قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران نیز مد نظر بوده است به نحوی که در ماده ۴۴ برای استقرار جامعه اطلاعاتی وظایفی را برای دولت پیش بینی نموده است.^۳

۱- همایون والا، فضای مجازی، ص ۲.

۲- پایگاه و مرکز اطلاع رسانی حوزه، گنجینه معارف (فضای مجازی از منظر سخن بزرگان)، ص ۵۹

۳- صادقیان، تاثیر اینترنت بر کودکان و نوجوانان، ص ۳۴

نقش سواد رسانه‌ای در تقویت باورهای دینی

اگر بخواهیم به دنبال مقصری برای وضعیت کنونی جهان بگردیم، آن مقصر چیزی نیست جز اینترنت و فضای مجازی! قابلیت‌های جدیدی که اینترنت و فضای مجازی برای ما به وجود آورده است، به نحوی رسانه‌های دیگر را مغلوب و در نگاهی ملایم‌تر تحت‌الشعاع قرار داده است. فضای مجازی قابلیت Broadcasting دارد. یعنی همه جا حضور دارد و تنها یک ابزار نیاز است تا ما را به این فضا وصل کند. این دستگاه امروزه قابل حمل است و همه آن را دارند مثل همین تلفن همراه. فضای مجازی همه قالب‌های دیداری و شنیداری را جدا جدا و ترکیبی با هم داراست. به نحوی می‌توانیم بگوییم ترکیب شده همه رسانه‌ها را می‌توان در فضای مجازی و اینترنت مشاهده کرد.^۱

این شرایط آسیب‌های بیشتری را با خود به همراه دارد. در این فضا برخلاف ارتباط رودررو ممکن است برخی شیادان گنجشک‌های رنگ‌شده در برابر دید مخاطب قرار دهند. به‌وجود آمدن نهادی تحت عنوان نهاد رسیدگی به تخلفات رایانه‌ای، نشان از آفت‌هایی دارد که این فضا برای مردم علی‌الخصوص قشر جوان و نوجوان به وجود آورده است. عدم تصور صحیح از این فضا، ممکن است جوانان را با خطراتی نظیر آموزش‌های نادرست در همه زمینه‌ها علی‌الخصوص بحث‌های اعتقادی و دینی، شیعه‌هراسی، تبلیغ مذاهب نو ظهوری مثل وهابیت و ... و همچنین سرقت اطلاعات مواجه کند.^۲ به‌علاوه باید توجه داشت، جذابیت‌ها و همه‌جایی‌بودن این رسانه، ممکن است ابعاد دیگر زندگی را مختل سازد. مادران و پدران جوانی را تصور کنید که جذابیت فضای مجازی برای او به‌قدری است که به کودک خود کمترین توجهی نمی‌کند. سوال اساسی اینجاست که این رفتار در روند تربیتی کودک چه نقش مخربی دارد؟ آیا باید رفتار ما با فضای مجازی رفتاری باشد که در فضایی مانند شهر بازی انجام می‌دهیم؟ محدودیت‌های ما در استفاده از این فضا چیست؟ نداشتن پاسخ صحیح به این پرسش‌ها آفت‌هایی را به همراه دارد که شاید سربرآوردن آنها ما را به تعجب وادارد. آسیب‌های فضای مجازی بلند مدت است و شاید روزی خود را عیان کند که دیگر کار از کار گذشته باشد. برای رسیدن به چنین وضعیتی آیا راهی جز برنامه‌ریزی عاقلانه و صحیح در استفاده از این فضا وجود

۱- پوریانی و دیگران، فضای مجازی و سواد رسانه، ص ۵۶

۲- توسلی، پروژه اصلاحات بستر فرهنگی روانی نامناسب و نقش آن در رشد آسیب‌ها و مشکلات اجتماعی،

دارد! این‌ها ما را به ضرورت نخستین بحث می‌رساند و آن اینکه با برنامه‌ریزی صحیح خود را به سمت باسوادشدن در زمینه رسانه‌ها هدایت کنیم.^۱

ظرفیت فضای مجازی در ارتقای باورهای دینی نوجوانان

فضای مجازی از مهم‌ترین مسائل روزگار و به احتمال زیاد نسل‌های آینده است. قابلیت‌ها، ویژگی‌ها و مشخصات این موضوع، کم نظیر و پراثر است، اما شاید آنچه اهمیت این مقوله را از پدیده‌های مشابه دهه‌های اخیر بسیار بیشتر کرده است، در دسترس بودن و حضور بی‌مرز و دائمی آن کنار کاربران و در همه شئون زندگی ایشان باشد، به نحوی که مصرف حجم گسترده‌ای از اطلاعات آن هم بیشتر بدون حق انتخاب و برقراری ارتباطات در هر لحظه و هر زمان با افراد، گروه‌ها و کانال‌های شناخته شده و بدون هویت، به آرامی اندیشه، افکار و به طبع آن رفتار، شخصیت و همه جوانب زندگی انسان‌ها را تحت تأثیر قرار داده و سبک زندگی، ارزش‌ها و حتی باورهای جامعه را با تغییرات زیادی روبه رو کرده است.^۲ با توجه به اهمیت موضوع در ذیل به مهم‌ترین ظرفیت‌های فضای مجازی در ارتقای باورهای دینی نوجوانان می‌پردازیم:

۱- دسترسی گسترده به منابع دینی

در عصر دیجیتال، یکی از مهم‌ترین تحولات در حوزه تربیت دینی، تغییر در الگوی دسترسی به منابع مذهبی است. فضای مجازی با حذف واسطه‌های سنتی، امکان دسترسی مستقیم، سریع و گسترده به متون مقدس، تفاسیر، احادیث، و منابع فقهی را برای نوجوانان فراهم کرده است. این تحول، نه تنها موجب دموکراتیزه شدن دانش دینی شده، بلکه زمینه‌ساز شکل‌گیری تجربه‌های شخصی‌تر و متنوع‌تر از دینداری نیز گردیده است. نوجوانان می‌توانند بدون نیاز به حضور در مراکز مذهبی یا کتابخانه‌ها، از طریق اپلیکیشن‌ها، وبسایت‌ها و شبکه‌های اجتماعی، به منابع معتبر دینی دسترسی داشته باشند. از منظر جامعه‌شناسی دین، این نوع دسترسی بی‌واسطه می‌تواند موجب تقویت «دینداری فردی» شود؛ یعنی نوجوانان به جای تکیه بر نهادهای سنتی مانند مسجد یا خانواده، خود به جست‌وجوی معنا و پاسخ‌های دینی می‌پردازند. این امر، اگرچه استقلال فکری را افزایش می‌دهد، اما در صورت نبود سواد رسانه‌ای و دینی، ممکن است منجر به برداشت‌های سطحی یا انحرافی شود. بنابراین، نقش نهادهای تربیتی در هدایت این دسترسی بسیار حیاتی است. همچنین، این تحول می‌تواند به کاهش شکاف نسلی در حوزه دین کمک کند، زیرا نوجوانان با ابزارهای مورد

۱- رفیع پور، وسایل ارتباط جمعی و تغییر ارزش‌ها، ص ۹۸

۲- صادقیان، تأثیر اینترنت بر کودکان و نوجوانان، ص ۳۴

که در مقام تبیین بر آمده و حقایق سرنوشت‌سازی را روشن می‌سازد، می‌گوید: «وَيَبِينُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ»؛ خداوند آیات را برای شما تبیین می‌کند و خداوند آگاه و حکیم است.» باز برای محکم کاری، سخن را از شکل یک حادثه شخصی به صورت بیان یک قانون کلی و جامع تغییر داده و می‌گوید: کسانی که دوست می‌دارند زشتی‌ها و گناهان قبیح در میان افراد با ایمان اشاعه یابد عذاب دردناکی در دنیا و آخرت دارند.^۱ این آیه چند نکته را متذکر می‌شود: ۱- گفت کسانی که دوست دارند اشاعه فحشا دهند و نفرمود کسانی که فحشاء می‌کنند تا بفهماند مسئله چقدر جدی است ۲- منظور از اشاعه‌ی فحشا فقط تهمت زدن نیست بلکه هرگونه نشر فساد و اشاعه گناه را شامل می‌شود ۳- ایشان هم در دنیا مستوجب عذاب اند به صورت حد و تعزیرات و عکس العمل های اجتماعی و طرد شدن آنها از اجتماع و هم عذاب اخروی خواهند داشت که به صورت غضب الهی و دوری از رحمت خداست.^۲

یکی از پدیده‌های شوم دیگر که از دستاوردهای فضای مجازی در رابطه با اشاعه فحشا است، ارتباط بین دختران و پسران قبل از ازدواج است این در حالی است که خداوند متعال در قرآن کریم زنان و مردان را از داشتن روابط دوستانه با جنس مخالف برحذر داشته است و آن را مورد مذمت قرار داده است:^۳ «مُحْصَنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ وَلَا مَتَّخِذِي أَخْدَانٍ»؛ پاکدامن باشید نه زناکار و نه دوست پنهانی و نامشروع گیرید.»

۱- نور: ۱۸

۲- مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۴، صص ۴۰۲-۴۰۳

۳- همان، ص ۴۰۵

۴- مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۴، صص ۴۰۷-۴۰۳

۵- مانده: ۵

نتیجه‌گیری

تحولات فناورانه در عصر دیجیتال، فضای مجازی را به یکی از مؤثرترین بسترهای تربیتی برای نسل نوجوان تبدیل کرده است. برخلاف تصور رایج که فضای مجازی را تهدیدی برای دینداری می‌داند، شواهد علمی و تجربی نشان می‌دهند که این فضا، در صورت مدیریت صحیح، می‌تواند به بستری پویا، جذاب و مؤثر برای ارتقای باورهای دینی نوجوانان تبدیل شود. چهار ظرفیت کلیدی این فضا—دسترسی گسترده به منابع دینی، تولید محتوای متناسب با زبان نسل جدید، تعامل در شبکه‌های اجتماعی مذهبی، و الگوسازی از شخصیت‌های دینی—نشان می‌دهند که فضای مجازی نه تنها ابزار انتقال مفاهیم دینی، بلکه بستری برای تجربه، درونی‌سازی و بازآفرینی دینداری در نسل جوان است. دسترسی بی‌واسطه به منابع دینی، نوجوانان را از وابستگی به نهادهای سنتی رها کرده و امکان تجربه شخصی، آزادانه و متنوع از دین را فراهم ساخته است. این تحول، موجب افزایش استقلال فکری، تقویت دینداری فردی، و شکل‌گیری هویت مذهبی در بستر دیجیتال شده است. تولید محتوای دینی با زبان نسل جدید، موجب هم‌زبانی میان آموزه‌های سنتی و رسانه‌های نوین شده و زمینه‌ساز درونی‌سازی مفاهیم دینی در ذهن نوجوانان گردیده است. این محتواها، با بهره‌گیری از قالب‌های جذاب و تعاملی، دینداری را از یک تکلیف به یک تجربه لذت‌بخش و انتخاب آگاهانه تبدیل کرده‌اند. تعامل در شبکه‌های اجتماعی مذهبی، دینداری را از حالت فردی به تجربه‌ای اجتماعی و مشارکتی تبدیل کرده و حس تعلق به جامعه مؤمنان را تقویت کرده است. نوجوانان در این فضاها، نه تنها مصرف‌کننده محتوا، بلکه تولیدکننده، تحلیل‌گر و مروج ارزش‌های دینی هستند. الگوسازی از شخصیت‌های مذهبی نیز با بهره‌گیری از روایت‌های رسانه‌ای، نقش مهمی در شکل‌گیری هویت دینی نوجوانان ایفا کرده و آنان را به کنش‌گران فرهنگی و دینی تبدیل نموده است. این الگوسازی، با ایجاد پیوند عاطفی و شناختی، موجب تقویت عزت نفس، انگیزه معنوی، و جهت‌گیری اخلاقی نوجوانان شده است.

اما در این بین نباید از آسیب‌های فضای مجازی چشم‌پوشی کرد. همانطور که قرآن کریم به طور غیر مستقیم به نشر افکار باطل دشمنان پرداخته و نسبت به آن هشدار داده است: «... وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَى أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ». فلذا؛ امروز در دنیا پول خرج می‌کنند و فیلم‌های گران قیمت می‌سازند، برای اینکه غیر مستقیم فکر باطلی را وارد ذهن‌ها کنند یا فکر صحیحی را از ذهن‌ها بیرون بیاورند. سطحی‌نگری جوانان یکی دیگر از تأثیرات فضای مجازی هست. انسان‌های سطحی نگر از تجربه‌های دیگران نیز درست استفاده نمی‌کنند و از زندگی

اقوام و جوامع دیگر عبرت نمی‌گیرند. همچنان که خداوند نیز به این موضوع اشاره نموده است: «أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَأَثَارُوا الْأَرْضَ...» ؛ بنابراین جوانان باید هوشیار باشند و دچار سطحی نگری نباشند و متوجه حيله و ترفند دشمنان باشند. اشاعه فحشا با هدف تهاجم به تفكرات شیعی جوانان از تاثیرات دیگر فضای مجازی است که امروزه دشمن از همه روش‌ها برای اشاعه فحشا در بین جوان استفاده می‌کند و در این راه از هیچ تلاشی فرو گذار نیستند.

در مجموع، فضای مجازی اگر با نگاه راهبردی، تربیتی و تخصصی مدیریت شود، می‌تواند به پلی میان سنت و مدرنیته، و ابزاری برای تعمیق ایمان در دل نوجوانان تبدیل گردد. این امر مستلزم تولید محتوای هدفمند، ارتقای سواد رسانه‌ای و دینی، نظارت هوشمندانه، و مشارکت فعال خانواده‌ها، مربیان و نهادهای فرهنگی در فرآیند تربیت دینی دیجیتال است. آینده دینداری نوجوانان، نه در تقابل با فناوری، بلکه در هم‌زیستی خلاقانه با آن رقم خواهد خورد.

منابع و مأخذ

• قرآن کریم

- (۱) آقاجانی رونقی، آمنه و دیگران، فضای مجازی و نقش آن در دگرگونی‌های باورهای دینی دانش‌آموزان: پژوهشی پدیدارشناختی، فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، سال هشتم، شماره ۱، بهار ۱۴۰۳ ش
- (۲) بیدی، فاطمه و حسین کارشکی، اعتیاد به اینترنت از دیدگاه روانشناسی، تهران: آوای نور، ۱۳۹۲ ش
- (۳) پایگاه اطلاع رسانی حوزه، گنجینه معارف (فضای مجازی از منظر سخن بزرگان)، ماهنامه فرهنگ پویا، شماره ۹، سال ۱۳۹۷ ش
- (۴) پوریانی، جابر، نصیری، معصومه، چشمه پور، مرتضی، فضای مجازی و سواد رسانه، تهران: نشر پشتیبان، ۱۳۹۸ ش.
- (۵) توسلی، غلام عباس، پروژه اصلاحات بستر فرهنگی روانی نامناسب و نقش آن در رشد آسیب‌ها و مشکلات اجتماعی، مجموعه مقالات مسایل اجتماعی ایران: انتشارات آگه، ۱۳۸۳ ش
- (۶) حمیدیان، فرود، اعتیاد به اینترنت و موبایل (بررسی عوارض وابستگی به اینترنت، موبایل و بازی‌های رایان‌های)، چاپ دوم، تهران: نشر قطره، ۱۳۸۷ ش
- (۷) خسروی، آرش، مفهوم شناسی هویت مجازی در فضای سایبر، مجله کار زار فکری، شماره ۳۲، تهران: ره آورد نور، ۱۳۸۹
- (۸) رفیع پور، فرامرز، وسایل ارتباط جمعی و تغییر ارزش‌ها، تهران: کتاب فردا، ۱۳۸۷ ش
- (۹) ریاحی، زهره سادات، «تأثیر فضای مجازی بر باورهای دینی دانش‌آموزان و راهکارهای مقابله با آن»، بندعباس: سومین کنفرانس ملی تازه‌های روانشناسی تکاملی و تربیتی، ۱۴۰۳ ش
- (۱۰) سیاح طاهری، محمدحسین، جهان مجازی فضای مجازی، فصلنامه‌ی راه تربیت، شماره یازدهم، ۱۳۸۹ ش
- (۱۱) صادقیان، عفت، تاثیر اینترنت بر کودکان و نوجوانان، تهران: مجله الکترونیکی نما، ۱۳۹۸ ش.
- (۱۲) صالحی، کیوان و همکاران، «تحلیل نقش الگوسازی مذهبی در فضای مجازی بر هویت دینی نوجوانان»، فصلنامه تربیت دینی و رسانه، سال دوم، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲ ش

۱۳) طباطبایی، محمدحسین، ترجمه‌ی تفسیر المیزان، مترجم: محمدباقر، موسوی، چاپ

پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی (جامعه مدرسین حوزه علمیه قم)، ۱۳۷۴ه‌ش

۱۴) لطفی، مهدی، «فرصت‌ها و چالش‌های فضای مجازی در حفظ هویت دینی و فرهنگی

خانواده‌های اسلامی»، فصلنامه مطالعات راهبردی فضای مجازی، سال نهم، شماره ۳۶، پاییز

۱۴۰۱ش

۱۵) مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، محقق: جمعی از نویسندگان، چاپ ۱۰، تهران:

انتشارات دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ه‌ش

۱۶) همایون والا، الهه، فضای مجازی فضای دوم زندگی، مجله فضای دوم، تهران: پژوهشکده

فضای مجازی، شماره اول، زمستان ۱۳۹۲ش

سایت

سایت <https://farsi.khamenei.ir>